

PALEO-AKTUEEL

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Redacteurs voor dit nummer: Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, René Cappers, André van Holk, Gilles de Langen, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Hans Peeters

Vormgeving: S.E. Boersma

Omslagontwerp: S.E. Boersma, M.A. Los-Weijns

Correctie Engelse samenvattingen: A. Hansen

Foto omslag: Detail van het Alexandermozaïek waarop een paardenbit met S-vormige knevels staat afgebeeld (Museo Nazionale, Napels). Zie artikel Bergmans.

ISBN 9789491431340

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel

24

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2013

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië en 3) Griekenland

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Mander, 3) Ameland, 4) Borger, 5) Eext, 6) Herkenbosch, 7) Someren, 8) Noordoostpolder, 9) Flevoland, 10) Vlissingen

Inhoud

VOORWOORD	VII
G. KORTEKAAS & D. STAPERT Over het ontstaan van het academieportret van Tjalling Waterbolk	1
J. BAZELMANS Bij het universiteitsportret van Tjalling Waterbolk	3
H.T. WATERBOLK Toespraak H.T. Waterbolk bij onthulling academieportret 31 oktober 2012	9
D. STAPERT, M. NIEKUS, D. SCHLÜTER & L. JOHANSEN De Neanderthaler-site bij Mander (Ov.) krijgt contouren	13
D. STAPERT, L. JOHANSEN, M. NIEKUS, M. DIERTENS & E. KNOL Een bijzonder middenpaleolithisch werktuig van Ameland (Fr.)	23
H. BOON Prospectief beekdalonderzoek in de bovenloop van de Hunze	33
D.C.M. RAEMAEKERS & S. JANSEN Een papieren opgraving van hunebed D12 Eexterres. Van ganggraf naar dolmen	43
W. DE NEEF Het Paard van Cerchiara	51
S. ARNOLDUSSEN Zoektocht in het zuiden: Celtic fields op ongestuwde afzettingen in Zuid-Nederland	59
E. VAN 'T LINDENHOUT Satricum: oud en nieuw onderzoek	67
E. HOPMAN IJzertijd handmolens in de noordelijke provincies: een ritueel gebruik?	77
M.L.J. BERGMANS Een paardenbitdeel in het Huis met de Tobbe (Nieuw Halos, Griekenland)	83
Y.T. VAN POPTA Flevoland ondersteboven. Een interdisciplinair onderzoek naar de bodemprofielen van scheepswrakken in de provincie Flevoland	91

A.F.L. VAN HOLK	
Een 'nieuwe' kogge in de Noordoostpolder	99
M.M.A. HONDELINK	
Speuren naar sporen: bewerkingssporenonderzoek aan natgeconserveerde subfossiele resten van consumptieplanten	109

Satricum: oud en nieuw onderzoek

Elisabeth van 't Lindenhout¹

In de 80er jaren van de vorige eeuw vertrok ieder jaar in mei bijna de hele afdeling Klassieke en Mediterrane Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen naar midden Italië om daar een kleine twee maanden te gaan graven. Medewerkers en studenten verhuisden naar Le Ferriere, een klein dorpje ongeveer 60 km ten zuiden van Rome, en vonden daar onderdak in een oude boerderij en tenten. Wat moest daar zo nodig worden opgegraven? In deze bijdrage zal een antwoord worden gegeven op deze vraag en zal het belang van het onderzoek worden aangegeven. Ook zal worden ingegaan op de huidige plannen met nog een afsluitende publicatie op het programma.

Satricum

De grond onder het dorpje Le Ferriere en de directe omgeving bergt veel informatie over menselijke activiteit in de laatste duizend jaar v.Chr. Al aan het einde van de 19^e eeuw werd bij het dorpje gegraven en werden resten van bewoning, van graven en van een cultusplaats gevonden. Er was toen vooral aandacht voor de resten van een tempel en de rijke votief geschenken die daarbij werden gevonden (Barnabei & Cozza 1896). De tempel zou gewijd zijn geweest aan de godin Mater Matuta. Dit kan worden afgeleid van een inscriptie op een *cippus* (wijsteen) die vlak voor de tempel werd gevonden en een Griekse inscriptie op een *skyphos* (Griekse luxe drinkschaal) afkomstig uit een votief-depot.² De Romeinse schrijver Livius (ca. 59 v.Chr. - 17 n.Chr.) schreef dat in de antieke

stad Satricum een tempel gestaan moest hebben voor deze godin.³ Op basis hiervan kan de site worden geïdentificeerd met Satricum. De tempelresten zijn gevonden op een kleine heuvel vlakbij het dorp. Deze heuvel wordt daarom beschouwd als de akropolis van de stad (fig. 1A).

Behalve interessante informatie over de bewoningsgeschiedenis van de site, werd vanaf de 1960er jaren de urgentie zeer voelbaar bij de Italianen om archeologisch onderzoek uit te voeren, aangezien hun erfgoed steeds vaker letterlijk op de schop werd genomen door intensivering en mechanisatie in de landbouw. Verschillende 'buitenlandse' scholen, waaronder het Nederlands Instituut te Rome, werden ingeschakeld bij de archeologische reddingswerkzaamheden. Het Nederlands Instituut te Rome, het huidige KNIR, werd verzocht om het rijke archeologische gebied rondom Le Ferriere nader te onderzoeken. Universiteiten in Nederland werden daarbij betrokken en de afspraak was dat de archeologen van de UVA het noordelijk deel van de akropolis zouden onderzoeken en dat de Groninger archeologen het zuidelijk deel voor hun rekening zouden nemen. Aldus geschiedde: de Groningse archeologen verrichtten veldonderzoek vanaf 1979 tot en met 1991. De archeologen van de UVA zijn nog steeds actief onder leiding van Marijke Gnade. Inmiddels heeft hun onderzoek zich verplaatst naar de benedenstad, waar een ingewikkelde situatie wordt onderzocht: verschillende fases van de doorgaande weg met daaraan bebouwing en er overheen graven (fig. 1D).⁴ In het volgende zal eerst

Fig. 1. Le Ferriere en omgeving met een aantal archeologische locaties: A = akropolis; B = zuidwest necropool; C = agger; D = archaïsche straat met bebouwing en graven (bron: Google Earth).

een beeld worden geschetst van de culturele context van Satricum en vervolgens zal een beknopt overzicht worden gegeven van de belangrijkste resultaten die het onderzoek van de RUG heeft opgeleverd.

Het culturele kader

De antieke stad Satricum ligt in een gebied dat *Latium vetus* wordt genoemd, deel van de huidige provincie *Lazio*, in Centraal Italië (fig. 2). In dit gebied liggen nog meer steden met een vergelijkbaar nederzettingsspatroon, onder andere Ardea en Lavinium en ook de stad Rome. De genoemde tijdspanne van duizend jaar wordt in dit gebied onderverdeeld in de Latiale IJzertijd (ca. 1000 – 600 v.Chr.), de archaïsche periode (ca. 600-450 v.Chr.) en de Romeins Republikeinse periode. De cultuur uit de IJzertijd (*cultura*

Laziale) kenmerkt zich door bewoning in eenvoudige onderkomens, hutten, terwijl de doden met rijke giften werden begraven. Uit onderzoek aan deze graven en bijgiften kan worden afgeleid dat de verschillen tussen arm en rijk steeds groter werden.⁵ Het aardewerkrepertoire wijst op toenemende specialisatie in de productie ervan en daarnaast zijn import-producten aangetroffen. De aanwezigheid van Etruskisch en Grieks aardewerk wijst op handelscontacten met deze gebieden en culturen. Al deze ontwikkelingen kunnen worden beschouwd als processen die een toenemende complexiteit in de samenleving verraden. Uiteindelijk zal dit uitmonden in een stedelijke samenleving met de fysiek vormgegeven stad als gevolg. Het beste voorbeeld daarvan is de stad Rome, die bovendien groter wordt dan de rest.

Fig. 2. Kaart met in dit artikel genoemde sites in Latium vetus (Tek. W. de Neef, RUG/GIA).

De eerste archeologische tekenen van stedelijke architectuur zijn herkend in *Latium vetus* tegen het einde van de 7^e eeuw v. Chr. In plaats van eenvoudige hutten worden huizen gebouwd op stenen fundamenteën met daken die met terracotta dakpannen zijn bedekt. Deze huizen zijn aangetroffen in versterkte centra, die proto-urbaan worden genoemd omdat ze al enige stedelijke kenmerken vertonen. Zo zijn de contouren van deze nederzittingsgebieden herkenbaar in het landschap omdat zij zijn versterkt ofwel gebruikmakend van de natuurlijke mogelijkheden, zoals hellingen, of door de aanleg van verdedigingsconstructies in de vorm van aarden wallen (*aggeres*). Deze nederzittingsgebieden werden doorsneden door doorgaande

wegen en alle onderzoek wijst erop dat zij niet voor de volle 100% waren volgebouwd. Het is lastig om een burgerlijk (commercieel) centrum te herkennen, zoals de *fora* van de latere Republikeinse steden. Het is goed mogelijk dat de scheiding tussen religieus en burgerlijk centrum nog niet aan de orde was in dergelijke proto-urbane centra.

Satricum is ook zo'n proto-urbaan centrum: een 'stadsgebied' van ca. 40 ha, dat voorzien is van verdedigingswerken (*aggeres*) aan de west- en zuidwest-kant (fig. 1C). Het stadsgebied is voor een groot deel omgeploegd, maar gelukkig heeft men op sommige plaatsen nog archeologisch materiaal aangetroffen. Zo is een groot grafveld ontdekt in het zuidwesten van het stadsgebied, de zogenaamde

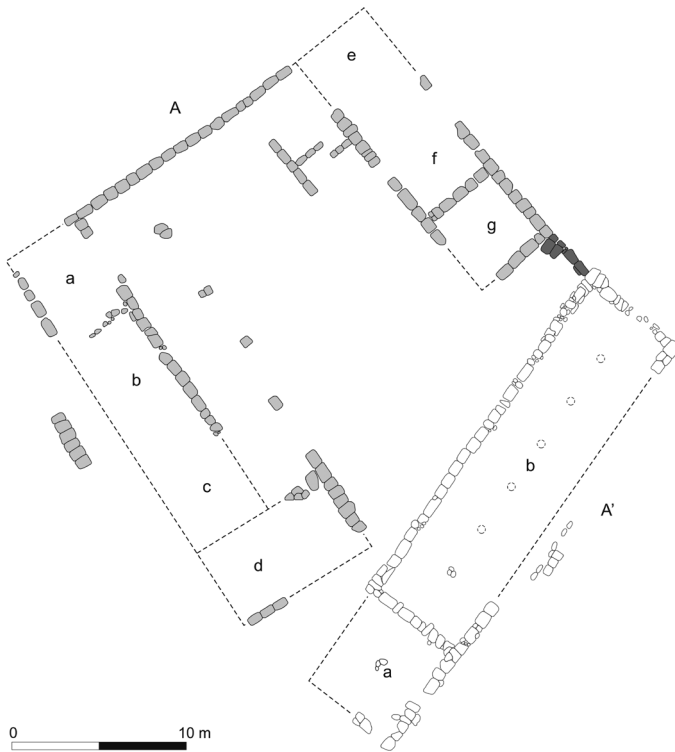

Fig. 3. Satricum, akropolis, reconstructie van het 'courtyard huis' A (Lindhout 2010, Fig. 2.10).

zuidwest necropool (fig. 1B).⁶ Hier liggen ruim 200 graven met bijgiften die dateren uit de 5^e en 4^e eeuw v.Chr. Dit is heel bijzonder omdat in Latium vetus niet gebruikelijk was om grafbijgiften mee te geven in de 6^e eeuw v.Chr. Daarbij is het ook opvallend dat deze graven binnen het versterkte 6^e eeuwse stadsgebied liggen. Deze feiten in combinatie met het ongebruikelijke graftype, de inheemse vormen van het aardewerk en een inscriptie in Italiaans dialect hebben geleid tot de hypothese dat het om dode Volsken gaat. Dit is een bergvolk waarvan uit historische bronnen bekend is dat het Satricum bezet zou hebben gedurende tweehonderd jaar vanaf de inname in 488 v.Chr.⁷ De Volsken handhaven de cultusplaats op de akropolis maar zijn niet duidelijk herkenbaar in de (architectonische) vormgeving van de stad. Het proto-urbane stadsgebied van Satricum vindt geen vervolg in een urbaan stadsgebied, maar wordt

in de 5^e eeuw v.Chr. gebruikt om doden te begraven. Het lijkt erop dat Satricum hiermee enigszins uit de pas loopt in de eerder geschetste verstedelijking van *Latium vetus*.

De akropolis wordt beschouwd als de kern van de nederzetting, in alle tijden. Op deze heuvel zijn sporen van de oudste bewoning gevonden, in de vorm van hutten en huizen. Ook intensieve cultusactiviteiten zijn gedocumenteerd, waaronder verschillende tempels en votiefdepots. Zelfs Volskische graven ontbreken niet in het archeologisch bodemarchief van de akropolis. In het volgende zullen de belangrijkste resultaten van het Gronings onderzoek op de akropolis worden behandeld.

Het Groningse onderzoek op de akropolis

In 1979 werden de eerste Groningse houwelen in de zuidelijke helft van de akropolis geslagen. Het doen van veldwerk was

Fig. 4. Satricum, tijdens de opgraving in 1985 (foto RUG/GIA).

voor de klassiek geschoolde archeologen relatief nieuw en onder leiding van professor Marianne Maaskant-Kleibrink werd een traditie gevestigd.⁸ Bij het toenmalige BAI (Biologisch Archeologisch Instituut, Groningen) werd aangeklopt voor adviezen en van de daar aanwezige expertise werd dankbaar gebruik gemaakt. In eerste instantie waren de voornaamste doelen om aansluiting te vinden bij de opgraving uit de 19e eeuw en tegelijk vertrouwd te raken met de grond. Een ogenschijnlijke wirwar van tracés van fundamenteën werd aangetroffen. Direct onder deze stenen ‘verschenen’ de verkleuringen, grotere (hutkuilen) en kleinere (kookkuilen, paalgaten). De overgang van hut naar huis kwam in beeld!

Huizen

Een van de belangrijkste wapenfeiten uit de vroegste jaren was de opgraving en de reconstructie van huis A (Lindenhout 2010, 15-24; Maaskant-Kleibrink 1987, 95-105; *eadem* 1992, 128-136). Op basis van een combinatie van fundamenteën die waren blootgelegd in de 19^e eeuw en nieuw ontdekte fundamenteën was het mogelijk om een plattegrond te reconstrueren van een ‘courtyard huis’ (fig. 3). Dit is een houten constructie, die op een enkele rij stenen was gefundeerd en was bedekt met dakpannen. De wanden waren afgesmeerd met leem. De reconstructie van de plattegrond laat twee vleugels zien, onderverdeeld in verschillende ruimtes van diverse afmetingen. Men neemt aan dat deze ruimtes niet met elkaar in verbinding stonden, maar

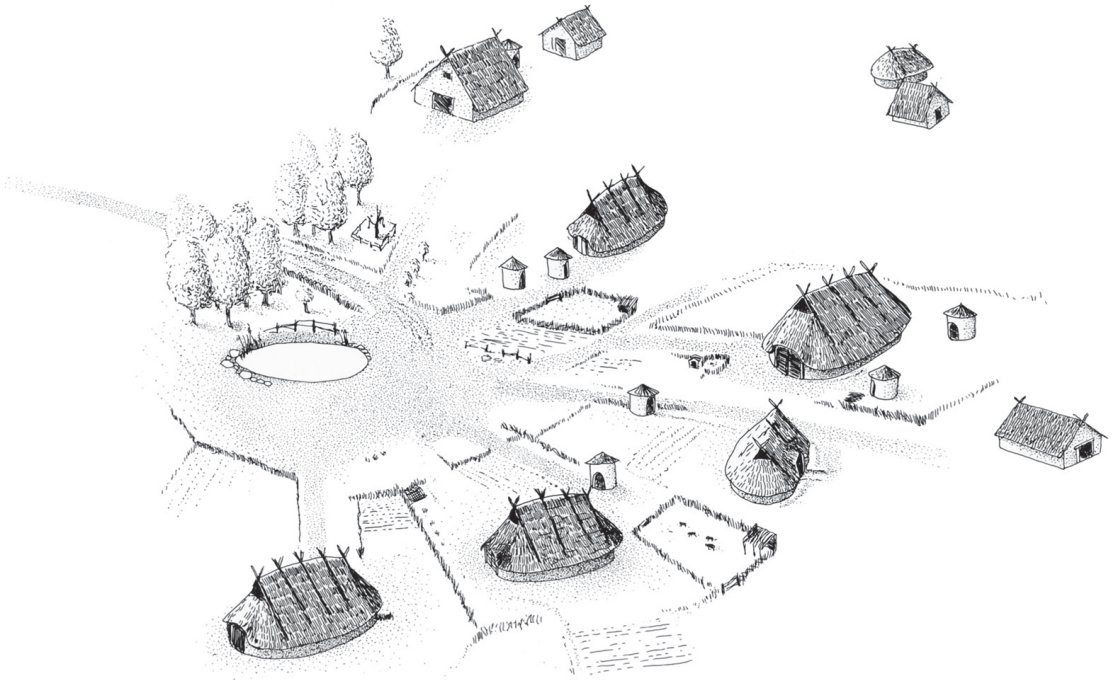

Fig. 5. Satricum, vrije reconstructie van een IJzertijd dorpje op de akropolis in Satricum (Maaskant-Kleibrink 1991, 79 Fig. 15).

alle een eigen opening hadden aan de kant van de binnenhof. Aan de noordzijde kan een muur worden gereconstrueerd die de twee vleugels met elkaar verbond. Het is niet mogelijk om de oorspronkelijke vorm van de zuidzijde te reconstrueren, omdat deze is overbouwd door vleugel A'. Op de binnenhof stond een *portico* voor de westvleugel en in de noordoosthoek lag een put. De fundamenten van dit huis werden vlak onder het maaiveld aangetroffen. Dat betekende dat het oude vloerniveau niet meer was geconserveerd en er dus nauwelijks vondsten in context met het huis zijn teruggevonden. De schaarse vondsten zijn fragmenten van gebruiks aardewerk en dakpannen die dateren uit de 6^e eeuw v.Chr. Voor de toeschrijving van een functie en betekenis aan dit huis zijn we vooral aangewezen op de vorm van de

plattegrond en de chronologische en ruimtelijke context. Van de plattegrond met de verschillende ruimtes is af te leiden dat het niet om een gewoon 'woonhuis' gaat, maar een huis met verschillende functies. Behalve wonen waren de vertrekken vermoedelijk bestemd voor opslag, kleinschalige ambachten of dienden deze als representatieve ruimtes. Huis A, enig in zijn soort in Satricum, is op een prominente plek gebouwd, namelijk op de 'akropolis', een heuvel die ook in de IJzertijd de kern van bewoning is geweest. Om al deze redenen is de hypothese geformuleerd dat huis A in Satricum in relatie gezien dient te worden met een aristocratische elite. Deze lieden hadden de middelen om huis A te laten bouwen en zij manifesteerden daarmee hun macht en aanzien in de 6^e eeuw v.Chr. (Lindenhout 2010, 30-31).

Een langwerpige vleugel B kan worden herkend direct ten oosten van huis A. Het is erg verleidelijk om deze vleugel toe te schrijven aan een courtyardhuis als huis A. Echter, de tweede vleugel kan niet met zekerheid worden geïdentificeerd. Ten noorden van de tempels zijn door het team van de UVA de fundamenten van meerdere gebouwen met vleugels opgegraven. Direct achter tempel 2 ligt bijvoorbeeld huis C. De plattegronden zien er wat regelmatig uit en lijken iets later te dateren dan huis A (Lindhout 2010, 15-18; 25-28).

Hutten en nog meer

Onder de blokken steen van de fundamenten van de huizen werden bewoningssporen aangetroffen die dateren uit de Latiale IJzertijd (ca. 1000-650 v. Chr.). Het gaat om donkere verkleuringen die zich duidelijk aftekenen in de gele maagdelijke grond (fig. 4). Direct onder de fundamenten van huis A werden drie kuilen aangetroffen, die worden geïnterpreteerd als hut-kuilen: hut I (rond ca. 2x2m), hut II (diam. ca. 3m), hut III (ovaal ca. 3x2m) (Maaskant-Kleibrink 1987, 54-57, 61-70). Meer zuidoostelijk van de tempels werden de resten van een ovale hut-kuil VI (ca. 3x4,50m) aangetroffen (Maaskant-Kleibrink 1992, 41-46). Van deze hut werden nog resten van de lemen wanden *in situ* opgegraven. De kleinere verkleuringen zijn als kook- of opslagplaatsen en de nog kleinere als paalgaten geïnterpreteerd. Alle verkleuringen bij elkaar in kaart gebracht levert een nederzettingpatroon op, dat bestond uit verschillende hutten met daaromheen allerlei voorzieningen (fig. 5).

Behalve resten van archaische huizen en IJzertijd bewoning zijn ook resten van wegen op de akropolis aangetroffen. Van de weg die over de akropolis naar de tempel leidt, de zogenaamde Via Sacra, waren al resten opgetekend in de 19e eeuw. Het Groningse team vond een tracé van deze Via Sacra die langs een groot votiefdepot bleek te lopen. In dit

depot waren votiefgiften bijgezet die dateren uit de 5e eeuw v.Chr. Het veldonderzoek aan dit votiefdepot werd uitgevoerd onder leiding van Jelle Bouma. Hij publiceerde de resultaten in zijn lijvige proefschrift (Bouma 1996).

Zoals eerder vermeld, zijn ook op de akropolis graven uit verschillende periodes teruggevonden. Deze graven moeten voor het grootste deel nog geanalyseerd en gepubliceerd worden. Het gaat om kindergrafjes, daterend uit de IJzertijd- en archaische periode en een aantal 5^e eeuwse graven. Deze laatste graven zijn vergelijkbaar met de Volksische graven die werden aangetroffen in de zuidwest necropool. Waarom deze graven juist op de akropolis liggen is nog een van de vele vraagstukken om op te lossen.

Publicaties

De resultaten van de veldcampagnes die plaatsvonden in de jaren 1979-1981 zijn, behalve in kleinere deelpublicaties, gepubliceerd in Maaskant-Kleibrink 1987, ook wel Le Ferriere deel 1 genoemd. De resultaten van het veldonderzoek en materiaalstudies uitgevoerd in de jaren 1982-85 zijn gepubliceerd in Maaskant-Kleibrink 1992 (Le Ferriere deel 2). De opgravingsresultaten en het vondstmateriaal van de laatste campagnes uit de jaren 88, 89, 90 en 91 zijn nog niet volledig gepubliceerd. Daarom is eind 2012 een begin gemaakt met Le Ferriere deel 3 en inmiddels wordt hier hard aan gewerkt door studenten, assistenten en stagiaires, onder leiding van Elisabeth van 't Lindenhout en Peter Attema.⁹ En zoals altijd bij het publiceren van een oudere opgraving, moet de opgraving een beetje opnieuw worden gedaan. Bijzonder waardevol maar tegelijk ook verouderd is het feit dat alle oorspronkelijke documentatie analoog is: de veldtekeningen zijn met de hand gemaakt en de fotodocumentatie bestaat uit dia's. Vergeleken met de 1980er jaren zijn we een ander tijdperk ingegaan: een digitale inhaalslag is dan ook noodzakelijk voor de publicatie van Le Ferriere deel 3.

Conclusie

Het veldonderzoek uitgevoerd door de Groningse archeologen heeft een intensief bezochte en bewoonde akropolis van Satricum in beeld gebracht in de periode vanaf ongeveer de 10^e tot de 4^e eeuw v.Chr. De aanwezigheid van een cultusplaats op de heuvel moet een belangrijk motief zijn geweest voor alle activiteiten. Aanvankelijk organiseerden de onderkomens op een in onze ogen vrij eenvoudige manier: in hutten met allerlei nevenconstructies. In de archaische periode is vastgesteld dat meer duurzame constructies werden gebouwd, waarbij een elite in beeld komt. In de loop van de Republikeinse periode worden enkel nog cultusactiviteiten en graven op de akropolis aangetroffen.

Het waardevolle en belangwekkende van de site bij Le Ferriere, in het bijzonder de akropolis, is dat alle periodes uit de eerste 1000 jaar v.Chr. zijn vertegenwoordigd, zij het dat de laatste drie eeuwen v. Chr. er bekaaid vanaf komen. De ingrijpende culturele ontwikkelingen in de IJzertijd, de archaische en de beginjaren van de Republikeinse periodes zijn goed te volgen. Het onderzoek in Satricum draagt dan ook bij aan onze kennis van urbanisatieprocessen op deze site in het bijzonder en meer in het algemeen van *Latium vetus*. Uniek is het feit dat de akropolis niet is overbouwd in latere tijden zoals dat wel het geval is in de meeste steden in dit gebied. Dit levert een unieke situatie voor het uitvoeren van veldonderzoek. En dat was dan ook een belangrijk motief voor de Groningse archeologen om jaarlijks af te reizen naar Le Ferriere.

Excavating 'Satricum'

The acropolis of ancient Satricum, a small hill-top site near the present village of Le Ferriere, was subject to intensive excavations by the Department of Classical and Mediterranean Archaeology by the University of Groningen from 1979 to 1991. Remains of hut, cooking and garbage pits were found indicating an active habitation of the site during the Late Iron Age

(1000-600 BC). These features were recovered underneath 6th century BC houses, founded on stone blocks and covered with tiles. This pattern suggests a development in social complexity during this period. The research at Satricum contributes to our understanding of this process at Satricum and also in a general sense for the region of Old Latium.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen (e.van.t.lindenhout@rug.nl)
2. De inscriptie op de *cippus* dateert uit 150-100 v.Chr. De *skyphos* kan worden geplaatst in de periode tussen de tweede helft van de 4^e eeuw v.Chr. en de late 3^e eeuw v.Chr. (Bouma 1996, 264-266, Fig. 2 en 3).
3. Livius leefde bijna vijf eeuwen na de bouw van deze tempel. Hij schreef een boek getiteld *Ab Urbe Condita*, een werk over het Romeinse Rijk vanaf de stichting van de stad Rome. Hij maakt melding van het feit dat de tempel van Mater Matuta gespaard zou zijn tijdens een gevecht in 377 v.Chr. waarin de stad wordt verwoest (Liv. VI, 33, 5).
4. De meest recente publicatie met een overzicht van het onderzoek in Satricum: Gnade 2007.
5. Een belangrijk onderzoek is dat naar het grafveld in Osteria dell'Osa, uitgevoerd tussen 1971 en 1986 onder leiding van Anna Maria Bietti Sestieri (1992). Ook het GIA onderzoek naar de graven in Crustumerium in uitvoering vanaf 2006 en onderwerp van de dissertatie van Sarah Willemsen GIA), levert belangwekkende resultaten op.
6. Marijke Gnade (UVA) heeft dit grafveld, dat zich uitstrekt over een oppervlakte van 1750m², onderzocht in de jaren 1980-87 (Gnade 2000, 72). Ongeveer 210 graven werden gedocumenteerd waarvan

- er 167 zijn opgegraven en gepubliceerd (Gnade 1992).
7. Livius II, 39, 1-5.
 8. Het onderzoek in Satricum is uitgangspunt en referentiekader geweest voor vele onderzoekers verbonden aan het GIA, o.a.: Attema 1993; Bouma 1996; de Haas 2011; Lindenhout 2010; Nijboer 1998; Tol 2012.
 9. Deze studenten zijn op dit moment actief: Menk Hendriksen is net klaar met een scriptie over de 'Volksische' graven op de akropolis (skelet materiaal); Remco Bronkhorst voert een ruimtelijke analyse uit van hut VI; Sonja Filatova doet onderzoek naar verbrande leembrokken. Student-assistent René Brandhoff buigt zich over de digitalisering van het dia-bestand. Nandi Mink en Bert van der Zwaluw, stagiaires van het Saxion, hebben in het voorjaar van 2013 een begin gemaakt met de digitalisering van de veldtekeningen.

Literatuur

- Attema, P. A. J. (1993). *An archaeological survey in the Pontine region. A contribution to the early settlement history of south Lazio 900-100 BC*. Dissertatie RUG.
- Barnabei, F., & Cozza, A. (1896). Conca. Di un antico tempio scoperto presso Le Ferriere di Conca. *Notizie degli scavi*, 23-48.
- Bietti Sestieri, A.M. (a cura di) (1992). *Necropoli Laziale di Osteria dell'Osa*, Roma, Quasar.
- Bouma, J.W. (1996) *Religio Votiva: The Archaeology of Latial votive religion, The 5th – 3rd c. BC votive deposit south west of the main temple at <Satricum> Borgo le Ferriere, I, II, III*. Dissertatie RUG.
- De Haas, T. (2011) *Fields, farms and colonists: intensive field survey and early Roman colonization in the Pontine region, central Italy*. Dissertatie RUG.
- Gnade, M. (1992) *The Southwest Necropolis of Satricum. Excavations 1981-1986*, Amsterdam, Thesis Publishers.
- Gnade, M. (2000) *Satricum in the Post-Archaic Period. A case study of the interpretation of archaeological remains as indicators of ethno-cultural identity*. Dissertatie UVA.
- Gnade, M. (2007) *Satricum. Trenta anni di scavi olandesi*. Catalogo della Mostra. Leuven, Peeters.
- Lindenhout, E. van 't (2010). *Bouwen in Latium*, Groningen, Barkhuis. Dissertatie RUG.
- Maaskant-Kleibrink, M. (1987). *Settlement excavations at Borgo Le Ferriere <Satricum>, volume I, the campaigns 1979, 1980, 1981*. Groningen, Egbert Forsten.
- Maaskant-Kleibrink, M. (1991). Early Latin settlement-plans at Borgo Le Ferriere (Satricum). Reading Mengarelli's map. *BulletinAntieke Beschaving* 66: 51-114.
- Maaskant-Kleibrink, M. (1992). *Settlement excavations at Borgo Le Ferriere <Satricum>, volume II, the campaigns 1983, 1985 and 1987*. Groningen, Egbert Forsten.
- Nijboer A.J. (1998). *From Household Production to Workshops. Archaeological evidence for economic transformation, pre-monetary exchange and urbanisation in central Italy from 800 to 400 BC*, Drachten. Dissertatie RUG.
- Tol, G.W. (2012). *A fragmented history. A methodological and artefactual approach to the study of ancient settlement in the territories of Satricum and Antium*. Dissertatie RUG.

